

วิเคราะห์แนวคิดเรื่องฌานในพุทธปรัชญาเถรวาท

Analyze the concept of contemplation in Theravada Buddhist philosophy.

พระครูนิวตน์ประชากร *

Prakrunivutprachakorn

Received: July 11, 2019

Revised: July 29, 2019

Accepted: August 7, 2019

บทคัดย่อ

บทความฉบับนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อนำเสนอในเรื่องของแนวคิดเรื่องฌานในพุทธปรัชญาเถรวาท ซึ่งฌานโดยความหมายตามพุทธปรัชญาเถรวาท หมายถึง การเพ่ง และการเผา เพื่อให้จิตสงบเป็นสมาธิจนกระทั่งจิตปราศจากนิวรณ์ เข้าถึงฌานผู้ปฏิบัติเพื่อต้องการบรรลุฌานนั้น จะต้องเจริญกัมมัฏฐานแนวสมณะ

ฌานแม้ไม่สามารถขจัดกิเลสได้หมด แต่ก็ยังเป็นพื้นฐานในการต่อยอดเข้าสู่วิปัสสนากัมมัฏฐานได้ การเจริญสมณะและวิปัสสนากัมมัฏฐานต้องปฏิบัติควบคู่กันไปจึงจะเป็นหนทางเพื่อการหลุดพ้นทุกข์ละกิเลสอาสวะทั้งหลายได้ โดยใช้สมณะเพื่อทำให้จิตหยุดนิ่งเป็นสมาธิ จนเกิดฌานชั้นต่างๆ และใช้ฌานเพื่อเป็นบาทแห่งวิปัสสนา

คำสำคัญ : ฌาน, พุทธปรัชญาเถรวาท

Abstract

This article aims to present the concept of contemplation in Theravada Buddhist philosophy. Which contemplated by the meaning of Theravada Buddhist philosophy means focusing and burning. Access to practitioners to achieve that contemplation. Must be able to prosper in a humble manner

Though contemplating not being able to eliminate all desires But it is also the basis for further reconciliation into meditation. Growth, peace and

* อาจารย์ประจำหลักสูตรพุทธศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตนครสวรรค์, E-mail. kitti_phat2525@hotmail.com

introspection must be practiced together. Therefore will be a way to escape suffering and all the desires. By using plainly to make the mind stand still as a meditation. Until various contemplations And use contemplation to lead to Vipassana

Keyword: contemplation, Theravada Buddhist philosophy

1. บทนำ

สมถกัมมัฏฐานเป็นวิธีการฝึกจิต เพื่อให้จิตสงบเป็นสมาธิจนกระทั่งจิตปราศจากนิวรณ์ เข้าถึงฌานผู้ปฏิบัติเพื่อต้องการบรรลุฌานนั้น จะต้องเจริญกัมมัฏฐานแนวสมถะ โดยการเลือกเพ่งอารมณ์สมถกัมมัฏฐานอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่เหมาะกับจริตของตน เพ่งอารมณ์สมถกัมมัฏฐานจนจิตเป็นสมาธิ ถึงขั้น อธิปนาสมาธิ สมาธิจิตขั้นอธิปนาเป็นสมาธิที่แข็งแกร่งแล้ว บริสุทธิผุดผ่อง สงบยิ่งนัก เมื่อจิตเป็นสมาธิธรรมอันเป็นข้าศึกคือนิวรณ์ไม่สามารถครอบงำได้ เพราะฉะนั้น ฌานจึงเป็นผลของการทำสมาธิ คำว่า “ฌาน” ซึ่งมีรูปศัพท์เป็นคำกริยาในภาษาบาลีว่า “ฌายติ” แปลว่า ย่อมเพ่ง หรือว่า ย่อมเฝ้า

ดังนั้น การเจริญสมถะและวิปัสสนากัมมัฏฐาน ต้องทำควบคู่กันไปจึงจะเป็นหนทางเพื่อการหลุดพ้นทุกข์ ละกิเลสอาสวะทั้งหลายได้ โดยใช้สมถะเพื่อทำให้จิตหยุดนิ่งเป็นสมาธิ จนเกิดฌานชั้นต่างๆ และใช้ฌานเพื่อเป็นบาทแห่งวิปัสสนา สมถะจึงถือเป็นหลักปฏิบัติพื้นฐานเบื้องต้นเพื่อนำไปสู่วิปัสสนา ตรงกับพุทธพจน์ที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “ ฌานย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้ไม่มีปัญญา ปัญญาย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่มีฌาน ฌานและปัญญาไม่มีในบุคคลใด บุคคลนั้นแล ตั้งอยู่แล้วในที่ใกล้พระนิพพาน”¹ ส่วนการพิจารณาด้วยการใช้ความนึกคิดตรึกตรองเพื่อให้เห็นไม่เที่ยง ความทุกข์ และความไม่มีตัวตนของสรรพสิ่งต่างๆ นั้น ย่อมเป็นอุปการะต่อการทำสมถะ หรือสมาธิให้เกิดขึ้น คือ ทำให้เกิดความเบื่อหน่ายในสรรพสิ่ง ไม่ยึดติดในสิ่งทั้งหลาย จึงเกิดการปล่อยวางอารมณ์ภายนอกที่ยึดติด และจิตจึงค่อยสงบนิ่ง ตั้งมั่น และเกิดเป็นสมาธิ

2. แนวคิดเรื่องฌานในพุทธปรัชญาเถรวาท

2.1 ความหมาย

ศัพท์ว่าฌานคำกริยาใช้ฌายติแปลว่าเพ่งจ้องในที่บางแห่งใช้กับกริยาของสัตว์เช่นสุนัข จึงจอกเพ่ง (ฌายติ) หาปลาใกล้ฝั่งน้ำรำพึงซบเซาเหงาหงอยอยู่แมวที่เพ่ง (ฌายติ) หานูที่รางน้ำ ท่อน้ำและกองหยากเยื่อรำพึงซบเซาเหงาหงอยอยู่²

¹ ขุททกนิกาย คาถาธรรมบท, มก. เล่มที่ 43 ข้อ 35 หน้า 338

² ม.ม. (ไทย) 12/508/548, ม.ม. (บาลี) 12/508/453.

คำว่า ฌาน อาจใช้ในความหมายทั่วไป โดยแปลว่า เห่ง ครุ่นคิด จดจ่อจินตนาการ ดังพระพุทธพจน์ว่า “บุคคลบางคนในโลกนี้ มีใจถูกกามราคะกั่มรุม ถูกกามราคะครอบงำอยู่ และไม่รู้ชัดตามความเป็นจริงซึ่งธรรมที่สลัด กามราคะที่เกิดขึ้นแล้ว บุคคลนั้นจึงเพ่ง ครุ่นคิดจดจ่อ จินตนาการ ทำกามราคะเท่านั้นไว้ภายใน”³

ในอรรถกถาสันตปาสาธิกา พระพุทธโฆษาจารย์ ได้อธิบายความหมายของคำว่า “ฌาน” ไว้ 2 นัย คือ

1. ฌาน หมายถึง การเผา มีวิเคราะห์ว่า ปจฺจนิกธมฺเม ฌาเปตฺติติ ฌานแปลว่า คุณธรรมที่ชื่อว่า ฌาน เพราะความหมายว่า เเผาธรรมที่เป็นข้าศึก (ธรรมที่เป็นข้าศึกมีนิวรณ์เป็นต้น)
2. ฌาน หมายถึง การเพ่ง มีวิเคราะห์ว่า สยํ วา ตํ ฌายติ อุปนิชฌายตฺติติ ฌานแปลว่า อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า ฌาน เพราะความหมายว่า เห่ง คือ เข้าไปเพ่งอารมณ์นั่นเอง⁴

ในอรรถกถาอัฐสาลีนี้ พระอรรถกถาจารย์ ได้อธิบายความหมายของคำว่า ฌาน ไว้ว่า ฌานคือการเข้าไปเพ่งอารมณ์ การแผดเผาธรรมอันเป็นข้าศึก และท่านแบ่งฌานไว้ 2 ประการ คือ

1. อารัมมณูปนิชฌาน คือ การเข้าไปเพ่งอารมณ์ อันได้แก่ สมาบัติ 8 ย่อมเข้าไปเพ่งอารมณ์มีกสิณเป็นต้น
2. ลักษณะอุปนิชฌาน คือ การเข้าไปเพ่งลักษณะ แบ่งเป็น 3 ประเภทคือ วิปัสสนา มรรค และผลวิปัสสนา คือการเข้าไปเพ่งลักษณะมีอนิจจลักษณะเป็นต้น มรรค คือกิจที่พระโยคาวจรพึงทำให้เสร็จด้วยวิปัสสนาจะสำเร็จสมบูรณ์ด้วยมรรค ผล คือการเข้าไปเพ่งนิโรธสัจมีลักษณะที่เป็นจริงหมายความว่า มีนิโรธที่เป็นตัวพระนิพพานเป็นอารมณ์⁵

จากความหมายของคำว่า ฌาน สรุปว่า คำว่า ฌาน หมายถึง การเพ่ง เเผา พินิจ คิด จ้อง ครุ่นคิด จดจ่อจินตนาการ ความหมายฌานนั้นใช้ได้ในที่ต่าง ๆ กัน คือ

1. ใช้ในความหมายทั่วไป คือ การเพ่ง ครุ่นคิด จดจ่อ จินตนาการ ธรรมอันเป็นข้าศึก มีกามราคะเป็นต้นไว้ในใจ
2. ใช้ในความหมายว่า เห่ง หรือ จ้อง จัดเป็นกิริยาอาการของสัตว์ อย่างเช่น สุนัขจิ้งจอกจ้องหาปลาใกล้ฝั่งน้ำ แมวที่จ้องหาหนูที่รางน้ำ

³ ม.อ. (ไทย) 14/84/94.

⁴ วิ.อ. (ไทย) 1/266, วิ.อ. (บาลี) 1/141.

⁵ อภิ.สง.อ. (ไทย) 2/180.

3. ใช้ในความหมายว่า เฟ่ง หรือ เผา ได้แก่ เฟ่งอารมณ์สมณะอย่างใดอย่างหนึ่งจนจิตเป็นสมาธิ เป็นกระบวนการในการฝึกจิตเป็นลำดับขั้น เริ่มตั้งแต่ ปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน เป็นต้น เพื่อที่จะให้จิตเป็นสมาธิแน่วแน่อยู่กับอารมณ์เดียวเรียกว่าเอกัคคตาอีกอย่างหนึ่งใช้ในความหมายว่า เผา คือเผาธรรมทำให้ธรรมที่เป็นปฏิกิริยากับตนมีกำลังน้อยลงไป หรือมิให้เกิดขึ้นได้ เมื่อจิตเป็นสมาธิ ในขณะที่อยู่ในฌานสามารถที่กตกิเลสความฟุ้งซ่านได้ ฌานประเภทที่ 3 นี้จัดเป็นความหมายของฌานในสมถกัมมัฏฐานในพระพุทธศาสนา

3.แนวคิดเรื่อง ฌาน ในสมัยก่อนพุทธกาล

ฌานมีปรากฏมาแล้วในสมัยก่อนพุทธกาล ดังหลักฐานที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาชาดกที่แสดงจริยวัตรในอดีตชาติของพระโพธิสัตว์ซึ่งออกบวชเป็นดาบสบำเพ็ญพรตจนได้บรรลุฌาน ดังข้อมูลจากชาดกต่าง ๆ ดังนี้

1. ในอาสาฬหชาดก พระโพธิสัตว์เกิดในสกุลพราหมณ์ เมื่อเจริญวัยแล้วบวชเป็นฤๅษี อยู่ในป่าหิมพานต์ ต่อมาได้บรรลุฌานอภิญญา วันหนึ่งพระโพธิสัตว์เห็นดอกไม้ไม่เหี่ยวแห้งอยู่ในสระ จึงได้ลงไปดูเห็นนางกุมาริกาคนหนึ่งได้เกิดความเอ็นดูตั้งบุตรสาวจึงนำมาเลี้ยงดู ครั้นต่อมาพระราชากรุงพาราณสีทรงทราบข่าวเข้าจึงได้เสด็จไปรับนางมาอยู่ในวัง ส่วนพระโพธิสัตว์ไม่เสื่อมจากฌาน ถึงแก่กรรมแล้วได้ไปเกิดในพรหมโลก⁶

2. ในมัยทกสกุนชาดก พระโพธิสัตว์เกิดในตระกูลเศรษฐี ครองสมบัติต่อมาท่านได้มอบสมบัติในเรือนทั้งหมดให้กับน้องชาย แล้วออกบวชเป็นฤๅษีบำเพ็ญพรตอยู่ในป่าหิมพานต์จนได้บรรลุฌานอภิญญา อยู่ในป่าหิมพานต์ มีฌานอภิญญาไม่เสื่อม ครั้นถึงแก่กรรมจึงได้ไปเกิดในพรหมโลก⁷

3. ในกุมภการชาดก พระโพธิสัตว์เกิดในตระกูลช่างหม้อ มีบุตรชาย 1 คน มีบุตรสาว 1 คน เลี้ยงครอบครัวด้วยอาศัยการทำหม้อ ได้ฟังธรรมจากพระปัจเจกพุทธเจ้า 4องค์ จึงได้ออกบวชเป็นฤๅษี บำเพ็ญพรตจนได้บรรลุฌานอภิญญา อยู่จนสิ้นอายุขัยแล้วไปเกิดในพรหมโลก⁸

4. ในอัฐฐัสททชาดก พระโพธิสัตว์เกิดในตระกูลพราหมณ์มีทรัพย์สมบัติมากมาย ได้สละทรัพย์สมบัติทั้งหมด แล้วบวชเป็นฤๅษีอยู่ในป่าหิมพานต์บำเพ็ญพรตจนได้บรรลุฌานอภิญญา อยู่ในป่าหิมพานต์เจริญพรหมวิหารธรรม ไม่เสื่อมจากฌานแล้วพอสิ้นอายุขัยจึงไปเกิดในพรหมโลก⁹

⁶ คุรยละเอียดใน ขุ.ชา.อ. (ไทย) 3/51-64.

⁷ คุรยละเอียดใน ขุ.ชา.อ. (ไทย) 3/162-169.

⁸ คุรยละเอียดใน ขุ.ชา.อ. (ไทย) 3/346-361.

⁹ คุรยละเอียดใน ขุ.ชา.อ. (ไทย) 3/471-484.

5. ในอาทิจงปัญฐานชาตค พระโพธิสัตว์เกิดในตระกูลพราหมณ์ ครั้นเจริญวัยแล้ว ได้บวชเป็นฤาษี เข้าไปอาศัยอยู่ในป่าหิมพานต์ บำเพ็ญพรตจนได้บรรลุมานสมาบัติอาศัยอยู่ในป่าหิมพานต์ ไม่เสื่อมจากฌานแล้วพอสิ้นอายุขัยจึงไปเกิดในพรหมโลก¹⁰

6. ในทุททชาตค พระโพธิสัตว์เกิดในตระกูลพราหมณ์ ครั้นเจริญวัยแล้วเรียนศิลปะทุกอย่างจนจบ แล้วบวชเป็นฤาษีอยู่ในป่าหิมพานต์ บำเพ็ญพรตจนได้บรรลุมานสมาบัติแล้ว ไม่เสื่อมจากฌานแล้วพอสิ้นอายุขัยจึงไปเกิดในพรหมโลก¹¹

7. ในมิตตามิตตชาตค พระโพธิสัตว์เกิดในตระกูลพราหมณ์ ครั้นเจริญวัยแล้วบวชเป็นฤาษี อยู่ในป่าหิมพานต์ บำเพ็ญพรตจนได้บรรลุมานสมาบัติ เมื่อพระโพธิสัตว์ถึงแก่กรรมได้บังเกิดในพรหมโลก¹²

8. ในสังกัปปราคชาตค พระโพธิสัตว์เกิดในตระกูลพราหมณ์ เมื่อบิดามารดาของท่านเสียชีวิต วันหนึ่งได้มองดูทรัพย์สมบัติแล้วนึกถึงบิดามารดาแล้วเกิดความสลดใจจึงได้บริจาคทรัพย์ทั้งหมดให้เป็นทานแล้วเข้าไปอยู่ป่าหิมพานต์บวชเป็นฤาษี บำเพ็ญพรตจนได้บรรลุมานสมาบัติ ในเวลาสิ้นอายุขัยได้บังเกิดในพรหมโลก¹³

จากแนวคิดเรื่อง ฌาน ในสมัยก่อนพุทธกาล จะเห็นได้ว่าฌานเป็นผลของการปฏิบัติ อันเกิดจากการฝึกจิตมีอยู่ และได้มีมานานก่อนพุทธกาล และฌานคู่กับภิญญาถึงระดับหนึ่งสามารถโน้มไปเพื่อปัญญาได้แต่ทั้งสองเป็นโลกียะ และพระโพธิสัตว์ที่บำเพ็ญบารมีเพื่อบรรลุมานสมาบัติจะเข้าไปบำเพ็ญพรตอยู่ในป่า เมื่อบรรลุมานแล้วบางท่านฌานเสื่อม บางท่านฌานไม่เสื่อม แสดงให้เห็นว่าฌานนี้ไม่มั่นคงแน่นอน อนึ่ง พระโพธิสัตว์ไม่ได้หมายความว่าต้องบรรลุมานสมาบัติเสมอไป เรื่องที่กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ที่ไม่บรรลุมาน

ในสมัยก่อนพุทธกาล สมัยนั้น พวกโยคี ฤาษี และพวกดาบสเป็นจำนวนมากได้เข้าไปอาศัยอยู่ในป่าเพื่อบำเพ็ญพรต จนสามารถบรรลุมานสมาบัติขั้นต่าง ๆ ก่อนที่พระพุทธองค์จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้านั้น พระองค์ได้ทรงเข้าไปศึกษากับคณาจารย์ใหญ่ 2 ท่านคือ อาหารดาบส กาลามโคตร และอุทกดาบส รามบุตร ซึ่งเป็นเจ้าของลัทธิสาขายะและโยคะ พระองค์ได้เสด็จไปศึกษากับอาหารดาบส กาลามโคตร ศึกษาจนบรรลุรูปฌาน 4 และอรุรูปฌาน 3 มีอาภิญญาญาณตนสมาบัติเป็นขั้นสูงสุด พระองค์ทรงเห็นว่าอาภิญญาญาณตนสมาบัติไม่เป็นหนทางเพื่อโพธิญาณ เป็นแต่เพียงผลสัมฤทธิ์ทางจิตขั้นสูงเท่านั้น และจะนำผู้บรรลุเกิดในพรหมโลกชั้นอาภิญญาญาณตนสมาบัติเท่านั้น หาชีวิตทางแห่งการบรรลุโพธิญาณที่พึงประสงค์แต่อย่างใดไม่ พระองค์จึงเสด็จออกจากสำนักอาหารดาบส กาลามโคตร เพื่อไปศึกษากับอุทกดาบส รามบุตร จนสำเร็จ

¹⁰ คุรยลละเอียตใน ขุ.ชา.อ. (ไทย) 3/142-145.

¹¹ คุรยลละเอียตใน ขุ.ชา.อ. (ไทย) 3/166-170.

¹² คุรยลละเอียตใน ขุ.ชา.อ. (ไทย) 3/248-261.

¹³ คุรยลละเอียตใน ขุ.ชา.อ. (ไทย) 3/2-11.

แนวสัจญาณาสัจญาณายตนสมาบัติ¹⁴ ต่อมาทรงเห็นว่าแนวสัจญาณาสัจญาณายตนสมาบัติ ไม่เป็นหนทางเพื่อโพธิญาณ เป็นแต่เพียงผลสัมฤทธิ์ทางจิตชั้นสูงเท่านั้นและจะนำไปสู่บรรลุมรรคในพรหมโลกชั้นแนวสัจญาณาสัจญาณายตนภูมิเท่านั้น หาเป็นมรรคาเพื่อปัญญาตรัสรู้ไม่ พระองค์จึงเสด็จออกจากสำนักของอุทกดาบส รามบุตร เสด็จจาริกถึงอุรุเวลาเสนานิคม ทรงเห็นสถานที่น่าอภิรมย์สงบ ร่มเย็นจึงประทับบำเพ็ญเพียรอยู่ ณ สถานที่นั้น¹⁵

การปฏิบัติเพื่อบรรลุมรรคในสมัยก่อนพุทธกาลนั้น สมัยนั้น พวกฤๅษีชีไพร ได้มีวิธีการปฏิบัติ ซึ่งคล้ายกับหลักปฏิบัติทางพระพุทธศาสนา ดังที่ปรากฏในโยคสูตร ซึ่งเป็นหลักในการปฏิบัติเพื่อบรรลุมรรค และการได้อำนาจอภิญญาต่าง ๆ ของพวกที่บำเพ็ญตบะในยุคนั้น มีทั้งหมด 8 ประการ¹⁶

1. ยมะ (Yama) การสำรวมระวังความประพฤติอันได้แก่ศีล 5
2. นียมะ (Niyama) คือการปลุกฝังนิสัยที่ดี 5 ประการ คือ
3. อาสนะ (Asana) คือการควบคุมร่างกายให้ปกติสุขอยู่เสมอด้วยท่าดัดตนให้เลือดลมเดินสะดวก และเพื่อสุขภาพร่างกายและจิตใจ
4. ปราณายมะ (Pranayama) คือการกำหนดลมหายใจเข้าออก เพื่อให้กล้ามเนื้อปอดและหัวใจแข็งแรง
5. ปรัตยาหาระ (Pratyahara) คือการสำรวม ตา หู จมูก ลิ้น จากอารมณ์ที่พึงปรารถนา
6. ธารณะ (Dharana) คือการทำจิตให้มั่นคง ด้วยการทำให้จิตจ่ออยู่กับอารมณ์หรือวัตถุอย่างใดอย่างหนึ่งที่จิตปรารถนา
7. ธยานะ (Dhyanana) คือการเพ่งหรือการภาวนาอยู่กับอารมณ์ของสมาธินั้นด้วยอาการจดจ่อมากขึ้นโดยไม่บกพร่อง เป็นเหตุให้เกิดพลังทางจิตมากขึ้นทั้งเป็นพื้นฐานที่จะให้เกิดพลังที่จะทำให้ผู้ปฏิบัติรู้เห็นความเป็นจริงมากขึ้น
8. สมาธิ (Smadhi) คือการทำจิตใจให้เด็ดเดี่ยวมั่นคงอย่างลึกซึ้ง คือเป็นจิตที่ตั้ง แน่วแน้อยู่กับอารมณ์หรือภาวนา

สามารถวิเคราะห์ได้ว่า การบำเพ็ญโยคะดังกล่าวนี้ โดยสรุปต้องอาศัยความสำคัญของ มนุषย์ 2 ประการคือ กายกัมบิจิต การปฏิบัติตามแนวโยคะ 5 ประการแรกเป็นปัจจัยภายนอกเป็นการฝึกกาย ส่วน 3 ประการหลังเป็นการฝึกจิตใจ ซึ่งเป็นปัจจัยภายใน เพื่อให้บรรลุถึงฌานซึ่งโยคะเรียกว่า “สมาธิ” จุดมุ่งหมายของการบำเพ็ญเพียรของพวกฤๅษี ชีไพรในยุคนั้นคือการบรรลุ

¹⁴ ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) 1/489/337.

¹⁵ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **ปฐมสมโพธิ**, พิมพ์ครั้งที่ 23 (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2538), หน้า 29-30.

¹⁶ ทองหล่อ วงษ์ธรรมมาตร., **ปรัชญาอินเดีย**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์โอเคียนสตรี, 2535), หน้า 96.

ถึงความสงบทางด้านร่างกายและจิตใจและผลสำเร็จขั้นสูงสุดในการบำเพ็ญโยคะคือการได้รูปพรหม กับอรูปพรหม

4. ฌานในพุทธปรัชญา

ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาแบ่งฌานเป็น 2 ประเภทบ้าง 4 ประเภทบ้าง ส่วนในคัมภีร์ฝ่ายอภิธรรมแบ่งฌานเป็น 5 ประเภท พอสรุปได้ เป็นหัวข้อ ดังนี้

1. ฌาน 2

- **อาร์มมณูปนิชฌาน**¹⁷ หมายถึง การเพ่งอารมณ์ตามแบบสมณะ ได้แก่ ฌาน สมาบัตินั่นเอง สมถกัมมัฏฐาน ๆ คือ การเพ่งอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาอารมณ์สมถกัมมัฏฐาน 40 จนจิตแน่วแน่เป็นสมาธิ (เอกัคคตา) อารมณ์สมถกัมมัฏฐานนั้นมี 40 อย่าง กลิณ 10 เป็นต้น
- **ลักขณูปนิชฌาน**¹⁸ หมายถึง การเพ่งพิจารณาให้เห็นไตรลักษณ์ตามแบบวิปัสสนาญาณเอง การเข้าไปเพ่งอนิจจลักษณะเป็นอารมณ์เป็นต้น มี 3 ประการ คือ วิปัสสนา มรรค และผล อารมณ์ของวิปัสสนากัมมัฏฐาน คือ ชั้น 5 แต่เมื่อย่นลงมาก็มีอยู่ 2 ประการ ได้แก่ รูปกับนาม รูปคือรูปชั้น ส่วนนามก็คือ เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณชั้น

2. ฌาน 4

2.1) รูปฌาน 4 ได้แก่ ภาวะที่จิตเพ่งอารมณ์จนแน่วแน่ โดยการเพ่งรูปธรรมหรือรูปาวจร ได้แก่ รูปของวัตถุเป็นอารมณ์ ได้แก่ รูปของวัตถุเป็นอารมณ์ จึงเรียกว่า “รูปฌาน” ซึ่งมี 4 คือ

1 ปฐมฌาน จัดเป็นฌานที่ 1 จะมีองค์ประกอบ 5 อย่าง คือ วิตก (ความตรึก) วิจารณ์ (ความตรอง) ปีติ (ความอิ่มใจ) สุข (ความสุกกายสุขใจ) และเอกัคคตา (ความมีอารมณ์เป็นหนึ่งเดียว)

2 ทุตติยฌาน จัดเป็นฌานที่ 2 จะมีองค์ประกอบ 3 อย่าง คือ ปีติ (ความอิ่มใจ) สุข (ความสุกกายสุขใจ) และเอกัคคตา (ความมีอารมณ์เป็นหนึ่งเดียว)

3 ตติยฌาน จัดเป็นฌานที่ 3 จะมีองค์ประกอบ 2 อย่าง คือ สุข (ความสุกกายสุขใจ) และเอกัคคตา (ความมีอารมณ์เป็นหนึ่งเดียว)

4 จตุตถฌาน จัดเป็นฌานที่ 4 จะมีองค์ประกอบ 2 อย่าง คือ อุเบกขา (การวางเฉย จิตแน่วแน่ ไม่มียินดียินร้าย เมื่อมีอารมณ์มากระทบกับจิต) และเอกัคคตา (ความมีอารมณ์เป็นหนึ่งเดียว)

¹⁷ วิ.อ. (ไทย) หน้า 266, วิ.อ. (บาลี) หน้า 159.

¹⁸ วิ.อ. (ไทย) หน้า 266, วิ.อ. (บาลี) หน้า 159.

2.2) อรูปฌาน 4 หมายถึง ภาวะที่จิตเพ่งในอรูปธรรมเป็นอารมณ์ ภาของสัตว์ที่เข้าถึงอรูปฌานหรือภพของอรูปพรหม มี 4 คือ

1 อากาสาณัญญาตนะ ได้แก่ ฌานที่กำหนดอากาศ หมายถึงช่องว่างหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์ หรือภพของผู้เข้าฌานไม่มีรูป (อรูปฌาน)

2 วิญญาณัญญาตนะ ได้แก่ ฌานที่กำหนดวิญญาณอันหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์ หรือภพของผู้เข้าถึงอรูปฌาน

3 อากิญจัญญาตนะ ได้แก่ ฌานที่กำหนดภาวะที่ไม่มีอะไร ๆ เป็นอารมณ์ หรือภพของผู้เข้าถึงอรูปฌาน

4 เนวะสัณญานาสัญญาตนะ ได้แก่ ฌานที่เล็กกำหนดสิ่งใด ๆ โดยประการทั้งปวง เข้าถึง ภาวะมีสัญญาไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่)

3. ฌาน 5

ในคัมภีร์ฝ่ายอภิธรรม เฉพาะอย่างยิ่งยุคหลังรุ่นอรรถกถาฎีกา นิยมแบ่งรูปฌาน

เป็น 5 ชั้น เรียกว่าฌานปัญจนัย ได้แก่

1. ปฐมฌาน มีองค์ 5 คือ วิตก วิจาร ปิติ สุข เอกัคคตา
2. ทุตติยฌานมี องค์ 4 คือ วิจาร ปิติ สุข เอกัคคตา
3. ตติยฌานมี องค์ 3 คือ ปิติ สุข เอกัคคตา
4. จตุตถฌานมี องค์ 2 คือ สุข เอกัคคตา
5. ปัญจฌานมี องค์ 2 คือ อุเบกขา เอกัคคตา¹⁹

ที่เป็นฌาน 5 เพราะขอยละเสียออกไปจาก (รูป) ฌาน 4 นั้นเอง คือแทรกเพิ่มฌานที่ 2 เข้ามาอีกข้อหนึ่ง ระหว่างปฐมฌานกับทุตติยฌานเป็นต้นเดิมเป็น “ทุตติยฌาน (ฌานที่ 2) มีองค์ประกอบ 4 คือ วิจาร ปิติ สุข เอกัคคตา” หรือพูดง่าย ๆ ว่า ฌานที่ไม่มีวิตก มีแต่วิจาร แล้วเลื่อนทุตติยฌานเดิมออกไปเป็นตติยฌาน ตติยฌานเดิมเป็นจตุตถฌาน จตุตถฌานเดิมเป็นปัญจฌาน ตามลำดับ โดยนัยนี้ เมื่อได้ยินคำว่า ฌาน 5 ฌานปัญจมนัย ปัญจกัษฌาน ปัญจฌาน

สามารถวิเคราะห์ได้ว่า ฌานหรือสมาธิมีหลายประเภทดังกล่าว โดยสรุปคือ การบำเพ็ญฌานมีหลักใหญ่ ๆ อยู่ 2 แบบด้วยกัน คือแบบการเพ่งรูปธรรมและการเพ่งอรูปธรรม เพื่อให้จิตเกิดสมาธิการเพ่งรูปธรรมได้แก่สมถกัมมัฏฐานเพ่งอรูปธรรมได้แก่วิปัสสนากัมมัฏฐาน หรือเรียกอีกอย่างว่ารูปนาม ผู้บำเพ็ญสมถกัมมัฏฐานจนได้บรรลุฌานถ้าไม่หยุดอยู่ตรงนั้นก็ต้องบำเพ็ญวิปัสสนากัมมัฏฐานต่อไป เพื่อบรรลุจุดมุ่งหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา

¹⁹ ตูรายละเอียดใน อภ.วิ. (ไทย) 35/625/414.

5. วิธีปฏิบัติเพื่อบรรลุตามพุทธปรัชญาเถรวาท

การปฏิบัติเพื่อบรรลุตาม ในพระพุทธานุศาสนานี้ ในเบื้องต้นผู้ปฏิบัติต้องบำเพ็ญศีลให้บริสุทธิ์เสียก่อน แล้วเลือกเพ่งอารมณ์สมถกัมมัฏฐานอย่างใดอย่างหนึ่งดังนี้

1. **ปฐมฌาน** วิธีปฏิบัติเพื่อบรรลุฌาน ผู้ปฏิบัติจะต้องเลือกเพ่งอารมณ์สมถกัมมัฏฐาน 40 อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งให้เหมาะสมกับจริตของตน เช่น การเพ่งปฐวีกสิณ ผู้ปฏิบัติตัด ปรีโพรหน้อยหนึ่งแล้วชำระกายและใจให้บริสุทธิ์ นั่งขัดสมาธิ ตั้งกายให้ตรงดำรงสติให้มั่นแล้วเพ่งกสิณคือดิน ด้วยการกำหนดทำให้เป็นวงกลม กว้าง 1 คืบ 4 นิ้ว หรือประมาณเท่าขันน้ำ กำหนดจดจำให้ขึ้นใจ ภาวนาน่าว่า ปฐวี ปฐวี ปฐวี สัมตาดูพักหนึ่ง แล้วหลับตานึกพักหนึ่ง ภาวนาไปเรื่อย ๆ แม้ 100 ครั้ง 1,000 ครั้ง หรือมากกว่านั้น ในระยะเวลาที่บริกรรมภาวนา จนกว่าจะถึงขั้นอุจจารภาวนาในระหว่างนี้ นิรวณ คือสิ่งที่กีดกันความดีเพื่อที่จะไม่ให้บรรลุฌานได้เกิดขึ้น เมื่อนิรวณ 48 เกิดขึ้นแล้วฌานก็จักเสื่อมไปได้ ฉะนั้นผู้ปฏิบัติจำเป็นต้องละนิรวณให้หมดสิ้นไป เมื่อละนิรวณได้แล้วสมาธิก็จะมีกำลังแรงกล้าขึ้นการบำเพ็ญกัจริยูก้าวหน้า จนบรรลุปฐมฌานดังพระพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ว่า

“เมื่อเธอพิจารณาเห็นนิรวณ 5 เหล่านี้ที่ละได้แล้วในตน ย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อปราโมทย์แล้ว ย่อมเกิดปีติ เมื่อมีปีติในใจ กายย่อมสงบ เธอมีกายสงบแล้ว ย่อมได้เสวยสุขมีสุข จิตย่อมตั้งมั่น เธอสงัดจากกามสังัดจากอกุศลธรรม บรรลุปฐมฌานมิวิตก มิวิจาร์ มีปีติและสุขเกิดแต่วิเวกอยู่ เธอทำกายนี้แหละให้ชุ่มชื้นเอิบอิมชาบชานด้วยปีติและสุขเกิดแต่วิเวก”²⁰

ในปฐมฌานนี้ องค์แห่งฌาน 50 คือ วิตก ความตรึก ทำหน้าที่ประคองจิตให้อยู่ในอารมณ์กรรมฐาน ด้วยอาการอันสละสลวย วิจาร์คือความตรอง ทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์นั้น ปีติ คือความเอิบอิมใจ ซึ่งแผ่ชานไปทั่วร่างและสุข ทำให้เกิดความสุขทั้งกายและใจวิตก วิจาร์ ปีติ สุขนี้มีไชนิตธรรมตา เพราะเป็นสิ่งที่เกิดจากวิเวกคือความสงัด จิตของผู้ปฏิบัติ จึงผ่องแผ้วอย่างผู้ปฏิบัติไม่เคยประสบมาแต่ก่อน และโดยที่จิตยึดมั่นอยู่ในอารมณ์เดียว ซึ่งเรียกว่าเป็นเอกัคคตา จิตจึงสงบปราศจากนิรวณ 5 มารบกวน และกิเลสทั้งหลายก็สงบระงับไปได้ ชื่อว่ามี จิตตวิสุทธิ คือ มีจิตหมดจดปราศจากนิรวณเป็นการชั่วคราว

²⁰ ที.สี. (ไทย) 1/127/81.

2. ทุติยฌาน เมื่อได้บรรลุปฐมฌานแล้ว ผู้ปฏิบัติจะต้องฝึกหัดในการเข้าฌาน การอยู่ในฌาน และในการออกจากฌานจนชำนาญ เรียกว่า วสี ๆ หมายถึง ความชำนาญมี 5 อย่าง คือ

1. อาวัชชนวสี คือ ความชำนาญคล่องแคล่วในการนี้ ครอบงำฌานที่ตนได้ออกมาแล้ว

2. สมาปัชชนวสี คือ ความชำนาญคล่องแคล่วในการที่เข้าฌานได้รวดเร็วทันที

3. อธิฐานวสี คือ ความชำนาญคล่องแคล่วในการที่จะรักษาไว้มิให้ฌานจิตต์นั้น ตกถ่วง

4. วุฏฐานวสี คือ ความชำนาญคล่องแคล่วในการจะออกจากฌานเมื่อใดก็ได้ตามต้องการ

5. ปัจจเวกขณวสี ความชำนาญคล่องแคล่วในการพิจารณาทบทวนองค์ฌานคือจะเข้าออกเมื่อใดก็ได้และจะอยู่นานเท่าใดก็ได้

เมื่อมีความชำนาญแล้วจึงพึงกสิณเดิมเป็นอารมณ์ต่อไป เพื่อละวิตก และวิจาร์ เมื่อสมาธิแรงกล้าแล้ว จิตก็จะบรรลุถึงทุติยฌาน ไม่มีวิตกและวิจาร์ คงมีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่อำนาจสมาธิ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า

“เพราะวิตก และวิจาร์ระงับไป ภิกษุบรรลุทุติยฌาน อันเป็นเครื่องม่วงใสของจิตภายใน ทำให้เกิดสมาธิมีอารมณ์เดียว ไม่มีวิตก วิจาร์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดจากสมาธิ”²¹

ในทุติยฌาน จิตของผู้ปฏิบัติยังมีปีติ คือความอิมเอบอยู่ แต่ในตติยฌาน ปีติได้สูญสิ้นไปคงเหลือแต่สุขและเป็นสุขที่ประณีต เพราะเป็นสุขทางใจ อันประกอบด้วยอุเบกขาและสติสัมปชัญญะ ปรากฏชัดคือไร้ซึ่งความยินดียินร้ายหลงไหล

3. จตุตถฌาน เพื่อที่จะบรรลุจตุตถฌาน ผู้ปฏิบัติจะต้องฝึกจิตให้มีความชำนาญในการเข้าออกและอยู่ในตติยฌานเสียก่อนดุจเดียวกับฌานต้น ๆ เมื่อมีความชำนาญดีแล้ว จึงพึงกสิณเดิมเป็นอารมณ์ต่อไป เพื่อละสุขเสีย เมื่อมีสมาธิแรงกล้ายิ่งขึ้นแล้ว สุขทางใจก็จะสิ้นไป และบรรลุถึงจตุตถฌาน ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า

²¹ ม.อ. (ไทย) 14/14/24.

“เพราะละสุขและทุกข์เสียได้ และเพราะความดับหายไปแห่งโทมนัส และโสมนัส ในกาลก่อน จึงได้บรรลุจุดตถนิมิต อันไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข มีอยู่แต่สติอันบริสุทธิ์ เพราะอุเบกขา”²²

นิมิตข้อนี้จิตของผู้ปฏิบัติดับสิ้นทั้งทุกข์และสุขโดยไม่เหลือความจริงนับแต่ปฐมนิมิตเป็นต้นมาทุกข์และสุขได้ดับสิ้นไปโดยลำดับกล่าวคือทุกข์กายเช่นความรู้สึกอันเกิดจากเหลือบยุ้งกัศหรืออาการเมื่อยขบได้ดับไปในปฐมนิมิตคือความทุกข์ใจได้ดับไปในทุติยานิมิตสุขกายซึ่งเกิดจากปิติได้ดับไปในตติยานิมิตและโสมนัสคือความสุขใจได้ดับไปในจตุตถนิมิตเครื่องประกอบจิตที่ยังเหลืออยู่ก็คือสติอันบริสุทธิ์เพราะอุเบกขามีความวางเฉยไม่รู้สึกผู้ปฏิบัติจะไม่มีความรู้สึกนึกคิดแต่ประการใดเลยเพราะจิตยึดบัญญัติเห็นอารมณ์แน่วแน่แต่อย่างเดียวผู้ที่เข้านิมิตนี้จะไม่ล้มหายใจเข้าออกจะมีแต่ไอนุ่ม เท่านั้น

สามารถวิเคราะห์ได้ว่าผู้ปฏิบัติสมถกัมมัฏฐานจนสามารถบรรลุแต่ละข้อได้นั้นจะต้องบำเพ็ญนิมิตเป็นขั้นๆไปคือเมื่อบรรลุนิมิตข้อที่1ต้องปฏิบัติการเข้าออกนิมิตในข้อที่1ให้คล่องแคล่วเสียก่อนแล้วจึงเข้าสู่ข้อที่2ทำอย่างนี้เป็นลำดับหนึ่งสำหรับผู้บรรลุปฐมนิมิตจนถึงจุดตถนิมิตเมื่อบรรลุจุดตถนิมิตแล้วถ้าประสงค์จะปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานเพื่อบรรลุมรรคผลนิพพานก็ทำได้ไม่ยากเพราะผู้บรรลุปฐมนิมิตมีสมาธิอย่างแรงกล้าจิตของผู้บรรลุจุดตถนิมิตเป็นจิตที่ตั้งมั่นบริสุทธิ์ไม่มีกิเลสอุปกิเลสเป็นจิตนุ่มนวลควรแก่การทำงานเมื่อจิตตั้งมั่นเช่นนี้ก็ทำจิตให้น้อมจิตไปเพื่ออาสวักขยญาณก็จะบรรลุถึงจุดมุ่งหมายสูงสุดได้แต่ถ้าผู้ปฏิบัติยังติดใจในเรื่องนิมิตอยู่ก็สามารถบำเพ็ญรูปนิมิตต่อไป

5. อากาสนัญญาตนนิมิต หลังจากได้จุดตถนิมิตแล้วหากผู้ปฏิบัติยังติดใจที่จะได้รูปนิมิตต่อไปก็อาจทำได้แต่ต้องได้จุดตถนิมิตอันเกิดจากการเพ่งกลิ่น9เป็นอารมณ์คือดิน น้ำ ไฟ ลม ของ มี สี ทั้ง 4 และ แสง สว่าง ถ้าได้จุดตถนิมิตอันเกิดจากการเพ่งสิ่งอื่นเป็นอารมณ์ก็ไม่อาจปฏิบัติสมถกรรมฐานโดยการเพ่งรูปธรรมเป็นอารมณ์เพื่อให้ได้รูปนิมิตได้ในการเจริญรูปนิมิตนี้ผู้ปฏิบัติจะต้องฝึกจิตให้มีความชำนาญในการเข้าออกและอยู่ในจุดตถนิมิตเสียก่อนเมื่อมีความชำนาญดีแล้วจึงเลิกการเพ่งกลิ่นแต่ไปเพ่งอากาศอันไม่มีที่สุดเป็นอารมณ์ย่อมพิจารณาเห็นธรรมดังพระพุทธพจน์ว่า

“เพราะล่องรูปสัญญาดับปฏิขสัญญาไม่กำหนดนานัตตสัญญาโดยประการทั้งปวงภิกษุบรรลุอากาสนัญญาตนนิมิตโดยกำหนดว่าอากาศหาที่สุดมิได้”²³

²² ม.อ. (ไทย) 14/14/24.

²³ ม.ม. (ไทย) 13/133/148.

เมื่อมีสมาธิดีทำให้นิวรณ์สงบลงแล้วสติจะเข้าไปตั้งมั่นอยู่ในอากาสาณัญจายตนฌานมีสติที่บริสุทธิ์เพราะอุเบกขาและมีจิตตั้งมั่นอยู่ในเอกัคคตาจุดเดียวกับการเข้าถึงตถฌานในฌานนี้จิตของผู้ปฏิบัติปราศจากอุปสรรคคือไม่มีความหมายรู้ในรูปฌานปราศจากปฏิขันธ์สัญญาคือไม่มีความรู้ในรูปเสียงกลิ่นรสและสัมผัสและเลิกใฝ่ใจในนันทตสัญญาคือไม่มีความหมายรู้ในอารมณ์นานาประการ

6. วิญญาณัญจายตนฌาน เพื่อจะบรรลุรูปฌานที่สอง ผู้ปฏิบัติจะต้องฝึกหัดให้มีความชำนาญในการเข้าออก และอยู่ในอากาสาณัญจายตนฌานเสียก่อน เมื่อมีความชำนาญดีแล้ว จึงเลิกเพ่งอากาศเป็นอารมณ์ ไปเพ่งวิญญาณอันไม่มีที่สุดแทน เมื่อมีสมาธิแรงกล้าก็จะเข้าสู่วิญญาณัญจายตนฌานดังพระพุทธพจน์ว่า

“ภิกษุล่วงอากาสาณัญจายตนฌานโดยประการทั้งปวงบรรลุวิญญาณัญจายตนฌานโดยกำหนดว่าอากาศหาที่สุดมิได้”²⁴

7. อากิญจัญญายตนฌาน เพื่อที่จะบรรลุรูปฌานที่สาม หลังจากที่ได้มีความชำนาญในการเข้าออกฌานที่สองแล้ว ผู้ปฏิบัติจะต้องเลิกเพ่งวิญญาณอันไม่มีที่สุดเป็นอารมณ์ ไปเพ่งความไม่มีอะไร เมื่อมีสมาธิแรงกล้า จิตก็จะตั้งลงสู่ความว่างเปล่าไม่มีอะไร และบรรลุอากิญจัญญายตนฌาน ดังพระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า

“กามที่มีในภพนี้ และกามที่มีในภพหน้า กามสัญญาที่มีในภพนี้ และกามสัญญา ที่มีในภพหน้ารูปที่มีในภพนี้ และรูปที่มีในภพหน้า รูปสัญญาที่มีในภพนี้ และรูปสัญญาที่มีในภพหน้า และอเนชสัญญา สัญญาทั้งหมดนี้ย่อมดับไปไม่เหลือในฌานใด ฌานนั้น คืออากิญจัญญายตนฌาน เป็นฌานอันสงบประณีต”²⁵

8. เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน เพื่อที่จะบรรลุรูปฌานที่สี่ ผู้ปฏิบัติจะต้องฝึกจิตให้มีความชำนาญในรูปฌานที่สามก่อน แล้วเพ่งรูปฌานที่สามนั้นแหละเป็นอารมณ์ เพื่อให้สัญญาละเอียดประณีตยิ่งขึ้นเมื่อจิตมีสมาธิแรงกล้าขึ้นแล้ว ก็บรรลุเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า

“กามที่มีในภพนี้ และกามที่มีในภพหน้า กามสัญญาที่มีในภพนี้ และกามสัญญาที่มีในภพหน้า รูปที่มีในภพนี้ และรูปที่มีในภพหน้า รูปสัญญาที่มีในภพนี้ และรูปสัญญาที่มีในภพหน้า และอเนชสัญญาทั้งหมดนี้ ย่อมดับไม่เหลือ ในฌานใด ฌานนั้น คือเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ เป็นสมาบัติอันสงบ ประณีต”²⁶

²⁴ ม.ม. (ไทย) 13/133/148.

²⁵ ม.อ. (ไทย) 14/68/74.

²⁶ ม.อ. (ไทย) 14/70/75.

ฌานที่ผู้บรรลุมีสัญญาละเอียด เมื่อเข้าอยู่ในฌานนี้ ผู้ปฏิบัติได้ชื่อว่า เป็นสุขในภพพันตา เห็นยิ่งกว่าฌานอื่น ๆ และอันที่จริงฌานท้าย ย่อมมีความละเอียดประณีตกว่าฌานต้น ๆ²⁷

สามารถวิเคราะห์ได้ว่า ฌานทั้งหมด ซึ่งเกิดจากการเจริญสมถกรรมฐานมี 8 จัดเป็นรูปฌาน 4 อรูปฌาน 4 เมื่อรวมกันมักจะเรียกว่า สมาบัติ 8 ตามคติพระพุทธศาสนาผู้ที่ได้รูปฌานเมื่อละโลกนี้ไป จะไปเกิดในพรหมโลก ชั้นอรูปพรหม คือพรหมไม่มีรูป

6.สรุป

คำว่า ฌาน ตามหลักพุทธปรัชญาเถรวาท หมายถึง การเพ่ง และการเผาคือเพ่ง อารมณ์ของสมถกัมมัฏฐานอย่างใดอย่างหนึ่ง จนจิตเป็นสมาธิ ที่ท่านเรียกว่า เอกัคคตาอีกนัยหนึ่ง หมายถึงการเผา คือเผ่าอารมณ์อันข้าศึกต่อฌาน อันได้แก่ นิรวรณ 5 ให้มีกำลังน้อยลงหรือไม่ให้เกิดขึ้น เมื่อจิตเป็นสมาธิในขณะที่อยู่ในฌานสามารถที่จะกดกิเลสไม่ให้พุ่งช่านได้ อีกนัยหนึ่ง ฌานใช้ในความหมายทั่วไป หมายถึง จ้องก็ได้ อย่างเช่น สุนัขจิ้งจอก จ้องหาปลาใกล้ฝั่งน้ำ เป็นต้น การปฏิบัติเพื่อบรรลุฌานนั้น มีหลักในการปฏิบัติอยู่ 2 ประการด้วยกันดังนี้

ประการที่ 1 คือการเข้าไปเพ่งรูปธรรมเป็นอารมณ์ เช่น การเพ่งกสิณ เป็นต้น เป็นอารมณ์จนสามารถบรรลุรูปฌาน 4

ประการที่ 2 คือการเข้าไปเพ่งอรูปธรรมเป็นอารมณ์ เช่น การเพ่งอากาศ เป็นต้น เป็นอารมณ์จนสามารถบรรลุอรูปฌาน 4

รูปฌาน 4 และอรูปฌาน 4 รวมกันเรียกว่า สมาบัติ 8 จิตที่อยู่ในฌานเป็นจิตที่สงบ ผ่องใส ปราศจากกิเลสเศร้าหมองซึ่งเป็นข้าศึกต่อการบรรลุฌานคือนิรวรณ 5

ผู้ปฏิบัติสมถะ (ฌาน) ถือว่าฌานเป็นของสูง จึงมีศรัทธาต่อฌานเป็นอย่างมากบางคนไม่เห็นด้วยที่จะต้องใช้ฌานเป็นบาทฐานในการเจริญวิปัสสนาปัญญาถึงอย่างไรก็ตาม ฌานที่ได้ย่อมเป็นประโยชน์อย่างยิ่ง ที่สำคัญที่สุดคือ สามารถอาศัยเป็นบาทฐานในการพัฒนาสู่ปัญญาขั้นโลกุตระธรรมต่อไปได้อย่างดี เพราะฌานที่ได้นั้นถือได้ว่าเป็นธรรมอันวิเศษชั้นกลางที่บุคคลทั่วไปไม่สามารถกระทำให้บังเกิดได้ง่ายนัก ต้องมีศรัทธา ความตั้งใจจริง ปฏิบัติตนตามหลักศีล เพื่อให้เกิดสมาธิ มีฌานเป็นต้น เพื่อพัฒนาสู่ปัญญาขั้นญาณ ซึ่งเป็นโลกุตระธรรม จนกว่าจะบรรลุอัสวักขยญาณต่อไปในที่สุด

²⁷ เสวตร เปี่ยมพงศ์สานต์, พุทธวิปัสสนา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2541), หน้า 13 -24.

บรรณานุกรม

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย 2500.**

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2535

_____ **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.**

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539

_____ **ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539.

ทองหล่อ วงษ์ธรรมมา ดร., **ปรัชญาอินเดีย,** กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, 2535

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **ปฐมสมโพธิ,** พิมพ์ครั้งที่ 23

กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2538

เสวตร เปี่ยมพงศ์สานต์, **พุทธวิปัสสนา,** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2541